

فصلنامه ادبیات داستانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه رازی کرمانشاه
سال اول، شماره اول، زمستان ۱۳۹۱ ه.ش. / ۲۰۱۳ م. / صص ۶۹-۹۳

کاربرد خویشکاری‌های مذهبی به عنوان نیروهای یاریگر در داستان مهر و ماه*

مریم حسینی

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهرا (س)

فاطمه تقی‌زاده

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهرا (س)

چکیده:

داستان مهر و ماه یکی از قصه‌های ادبیات عامیانه فارسی است که به دو صورت نظم و نثر باقی مانده است. جمالی دهلوی و حسینی شیرازی دو روایت منظوم در قالب مثنوی از آن ارائه داده‌اند و روایت منثور آن را مؤلفی نامعلوم در سده نهم نوشته است. به جهت حضور شخصیت‌های جادویی و پریان در این اثر، می‌توان آن را در زمره قصه‌های پریان طبقه‌بندی کرد. مسئله اصلی در این مقاله، مقایسه تطبیقی ریخت‌شناسی پراپ با ساختار قصه‌های ایرانی است. هدف این پژوهش بررسی خویشکاری‌های دینی قصه است که مسلماً در طبقه‌بندی پراپ وجود نداشته است. در حقیقت نوشتار موجود تلاش می‌کند تا ریخت‌شناسی پراپ را در فضای قصه‌های ایرانی، بومی کند و شخصیت‌ها و یاریگران دینی را تشخیص دهد. شیوه کار در این مقاله تحلیلی- تطبیقی است. نتیجه این مطالعه، تشخیص جلوه‌های خویشکاری دینی در قالب اعمالی چون دعا، نماز، نذر، روزه، شفاعت، شکر و سجده است. در این قصه، یاریگران از میان شخصیت‌های مذهبی انتخاب شده‌اند. حضرت علی (ع) و پیامبر اکرم (ص)، دو شخصیت دینی در این قصه هستند که مطابق طبقه‌بندی پراپ، در نقش یاریگر ایفای نقش می‌کنند.

کلید واژه‌ها: قصه مهر و ماه، ریخت‌شناسی، یاریگر مذهبی، خویشکاری دینی.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۷/۱

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۵/۲۱

رایانامه نویسنده مسئول: Drhosini@yahoo.com

۱- مقدمه

ادب شفاهی از ابتدای به بار نشستن فرهنگ ایرانی، و حتی پیش از ادب مکتوب، اندیشه کهن نیاکان ما را نسل به نسل منتقل کرده است. در این بین قصه‌ها، به عنوان بخش عظیمی از ادب شفاهی، سهم بسزایی ایفا می‌کنند. قصه اولین نوع ادبی‌ای است که هر نسلی در ابتدای بالندگی خویش به واسطه آن، امکان رشد می‌یابد و شامل اعتقادات، باورها و اندیشه‌های بنیادی جامعه، از قبیل روح جوانمردی و آزادگی، برتری نیکی بر شر و بدی و مفاهیم مهمی از این دست است و مهم‌ترین عرصه ادب شفاهی به شمار می‌رود؛ به همین دلیل تحلیل و بررسی آن از جهات گوناگون ارزش و ضرورت می‌یابد.

دسته عظیمی از قصه‌ها را «قصه‌های عامیانه» تشکیل می‌دهند که «ظاهراً معیار دقیقی برای سنجش عامیانه بودن یا نبودن آن وجود ندارد.» (حق‌شناس، ۱۳۸۷: ۲۸) محمد جعفر محبوب در کتاب *ادبیات عامیانه ایران* سؤالی در این زمینه مطرح می‌کند: «آیا داستان عامیانه، داستانی است که موضوع آن، باب پسند عامه باشد؛ و لو آنکه به نثر فصیح ادبی نگاشته شده باشد یا آنچه به سبک عوام و یا نثر یا شعر عامیانه نگارش یافته باشد و یا آنکه هر دو شرط را باید در اطلاق چنین صفتی به داستان، مورد توجه قرار داد؟» (محبوب، ۱۳۸۲: ج ۱، ۱۲۶)

از انواع قصه‌های عامیانه، قصه‌هایی است که در زبان انگلیسی آن‌ها را *Fairy tale* و *Wonder tale* می‌نامند و ترجمه آن به فارسی «قصه پریان» است. قصه پریان داستانی است که در جهانی غیر واقعی رخ می‌دهد، مکان و شخصیت‌های معینی ندارد و سرشار از وقایع شگفت است. (حق‌شناس، ۱۳۸۷: ۲۹) در این سرزمین رؤیایی، قهرمانان فروتن، دشمنان را می‌کشند؛ با شاهزاده خانم‌ها ازدواج می‌کنند و به پادشاهی می‌رسند. یکی از بهترین راه‌های شناخت ساختار قصه، انطباق آن بر اساس الگوی پراپ است.

۱-۱- بیان مسئله

یکی از راه‌های فهم و بیان ویژگی‌های خاص قصه‌های ایرانی، مطالعه آن‌ها در چارچوب الگوی ریخت‌شناسی پراپ است. البته الگویی که پراپ ارائه می‌دهد، قابل انطباق با داستان‌های سایر ملل نیز هست. در میان داستان‌های عامیانه ایرانی «قصه مهر و ماه» که از مؤلفی ناشناس در قرن نهم به دست ما رسیده است، با الگوی قصه‌های پریان مطابقت دارد و می‌توان آن را بر اساس الگوی ریخت‌شناسانه پراپ بررسی کرد. این داستان^۱ به سبب برخورداری از خویشتکاری‌های تکرار شونده و همچنین تعداد حرکت‌های نسبتاً فراوان در

داستان، از جمله داستان‌های پیچیده به شمار می‌رود. هر حرکت جدید، شرارت یا نیاز جدید در داستان است. چنانکه گفته شد شیوه بررسی ما در این پژوهش تحلیلی - توصیفی است. آنچه در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته است، الگوی خاص قصه‌های ایرانی است. در واقع چگونگی ویژگی‌های خاص قصه ایرانی با استمداد از الگویی خاصی که پراپ ارائه می‌دهد، پرسش این پژوهش است.

۱-۲- پیشینه تحقیق

داستان‌ها و قصص گوناگونی تا کنون بر الگوی ریخت‌شناسی پراپ منطبق و نتایج مهمی حاصل شده است. از جمله این داستان‌ها، قصه‌های هزار و یک شب است که خراسانی در سال ۱۳۸۳ با عنوان «ریخت‌شناسی قصه‌های هزار و یک شب» به چاپ رسانده است. پروینی و ناظمیان (۱۳۸۳) ده داستان از کلیله و دمنه ترجمه ابن مقفع را با هدف ارزیابی کارایی و قابلیت الگوی پراپ، بررسی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که الگوی پراپ قابلیت تحلیل ریخت‌شناسانه «فابل» را دارد. حق‌شناس (۱۳۸۷) هم در پژوهشی به برخی از ویژگی‌های مختص قصه‌های ایرانی دست یافته است. اما «خویشکاری‌های دینی» و «اشخاص مذهبی» در قالب نیروهای یاریگر، مقوله‌ای است که تا کنون به آن پرداخته نشده است و این مقاله، موارد جدیدی از یاریگر را که الگوی پراپ فاقد آن است، به دست داده است.

۱-۳- شیوه کار

نگارندگان برای ترسیم جدول ریخت‌شناسی این قصه، کل داستان را به دو بخش تقسیم نموده‌اند. پس از جدول شماره ۱ که شامل خویشکاری‌های پراپ است، در جدول شماره ۲ با نام «تولد قهرمان»، بخش ابتدایی داستان بر اساس خویشکاری‌های پراپ آورده شده است. پس از آن، جدول شماره ۳ با مشخصه اپیزودهای متعدّد و حضور شخصیت‌های گوناگون - که در مواردی خود تبدیل به قهرمان شده، داستان را پیش می‌برند- با عنوان «ادامه داستان با حضور قهرمان اصلی»، آمده است. جدول شماره ۴ داده‌ها را برای موضوع مورد سؤال این پژوهش فراهم می‌آورد. پس از پرداختن به کلیات بحث، در عنوان «مبانی نظری» نگاهی به خلاصه‌ای از داستان خواهیم کرد. پس از بررسی ریخت‌شناسی داستان، تحت عنوان «نیروهای یاریگر در داستان مهر و ماه» به تحلیل خویشکاری‌های مذهبی با عملکرد یاریگری خواهیم پرداخت. جداول مربوط، پس از نتیجه بحث آمده است.

۱-۴- اهداف مطالعه

در این مقاله نگارندگان برآنند تا این داستان را به عنوان یک نمونه از داستان‌های ایرانی، با همان ویژگی‌های خاص ریخت‌شناسی قصه‌های ایرانی که پراپ از شناسایی آن‌ها دور مانده است، بررسی کنند. یکی از این ویژگی‌های خاص، «ظهور باورهای مذهبی» در شکل «خویشکاری‌های مذهبی» و «اشخاص مذهبی» است. ارتباط این خویشکاری‌ها و اشخاص با «نیروی یاریگر» که در الگوی پراپ مطرح می‌شود، مطلبی است که اندیشه‌ی اساسی نگارش این مقاله بوده است. چنین مطالعه‌ای ما را به شناخت ریخت‌شناسی قصه‌های ایرانی نزدیک می‌کند.

۲- مبانی نظری

۲-۱- ریخت‌شناسی

اصطلاحی که پراپ برای نخستین بار برای تحلیل ساختاری شکل قصه‌ها انتخاب کرد و آن را در زمینه مطالعه قصه‌ها به کار گرفت، اصطلاح «ریخت‌شناسی» morphology است. این واژه از اصطلاحات زیست‌شناسی گرفته شده و دانشی است که از ساختمان و شکل ظاهری موجودات زنده (اعم از گیاهان و جانوران) و غیر زنده بحث می‌کند و به طور کلی تحقیق در اشکال ظاهری موجودات است (سرامی، ۱۳۶۸: ۳).

پراپ در مقدمه‌ایی که بر کتاب «ریخت‌شناسی قصه‌های پریان» می‌نویسد، یادآور می‌شود: «اگر این کار برای قصه به طور کلی و با همه گسترش و بسط آن در خور تأکید نباشد، اما در هر حال برای آن گروه از قصه‌ها که قصه‌های پریان خوانده می‌شوند؛ یعنی قصه در معنای محدود آن، قابل تأکید است.» (همان: ۱۷) ارزش علمی کار پراپ تا زمانی که روش تحلیل ساختاری وارد علوم زبان‌شناسی و قوم‌شناسی نشد، بر همگان پوشیده بود. در دهه ۱۹۲۰م. توجه وافر به مسئله شکل‌های هنر، از جمله قصه عامیانه می‌شد؛ اما فقط پراپ توانست در تحلیل خود از شکل، به ساختار قصه پریان برسد. او در حقیقت می‌خواست وحدت ساختاری این قصه‌ها را از حیث تاریخی آن تبیین کند. به بیان دیگر او در این مرحله از تحلیل خود، پیش از توصیف در زمانی (تحلیل تاریخی- تکوینی)، به توصیف هم‌زمانی قصه‌ها می‌اندیشید. بدین معنی که «او می‌خواست عناصر ثابت و متغیرهای قصه پریان را که پژوهشگر در گذار از یک نوع قصه به نوع دیگر نباید آن‌ها را از قلم بیندازد، بررسی کند و دقیقاً همین نامتغیرها و روابط آن‌ها در دل متن قصه بود که پراپ عیان‌شان ساخت؛ نامتغیرهایی که ساختار قصه پریان را بنا می‌نهند.» (حری، ۱۳۸۷: ۱۸) هر چند

کتاب ریخت‌شناسی قصه‌های پریان پراپ در زمان خودش مورد توجه قرار نگرفت، اما بعدها «منبع تحقیق و عامل مؤثری برای پژوهش‌های اساطیری (در کارهای لوی استروس)، بررسی دقیق‌تر ساختارهای روایت (در آثار گرماس، برمون، تئودوروف و ملتینسکی) و نظریه ادبی (رولان بارت) شد.» (خدیش، ۱۳۸۷: ۵۸)

نخستین کار در بررسی داستان بر اساس شیوه پراپ تعیین اجزای قصه است. مرحله دوم، سنجش ارتباط اجزا با یکدیگر و در نهایت بررسی رابطه آن‌ها با کل قصه است. «پراپ تأکید می‌کند تا زمانی که یک بررسی ریخت‌شناسی صحیح وجود نداشته باشد، مطالعات تطبیقی و تاریخی نیز میسر نخواهد بود. با این حال، در ریخت‌شناسی پیشنهادی وی نیز مثل هر نظریه دیگری کاستی‌هایی وجود دارد که منتقدان به آن‌ها اشاره کرده‌اند. نکته اصلی این است که ریخت‌شناسی فقط قدم اول در راه مطالعه قصه است و به تنهایی مشکل چندانی را حل نمی‌کند. با کمک شیوه پراپ می‌توان نخست به تصویری کلی درباره شکل و ساخت آثار فولکلوریک دست یافت و سپس آن‌ها را به شیوه‌هایی دیگر برای دستیابی به مقاصد دیگر، مورد بررسی و تدقیق قرار داد. به همین سبب اکثر محققان کوشیده‌اند، ضعف‌های کار پراپ را بر طرف و شیوه‌ای جامع‌تر و رضایت‌بخش‌تر برای بررسی انواع روایت عرضه کنند که در آن بتوان ملاحظات فرهنگی، اجتماعی، مردم‌شناختی، ادبی، زیبایی‌شناختی و غیره را در نظر گرفت.» (خدیش، ۱۳۸۷: ۵۹) در ادامه، امکان آشنایی بیشتر با شیوه تحلیل پراپ فراهم آمده است.

۲-۲- شیوه مطالعاتی پراپ

ولادیمیر پراپ (Vladimir Propp) فولکلورشناس روسی می‌اندیشید که در بررسی قصه عامیانه باید از اسلوب مطالعاتی علوم طبیعی بهره برد. او معتقد بود طبقه‌بندی قصه‌ها حاصل کارهای پژوهشی بسیاری است که در پایان تحقیق به دست می‌آید؛ در صورتی که عموم محققان ابتدا موضوع را دسته‌بندی می‌کنند، سپس مواد کار را در قالب این طبقه‌بندی تحمیلی می‌گنجانند (خراسانی، ۱۳۸۳: ۴۵).

مبنای تحلیل پراپ این تعریف از روایت است که: «روایت متنی است که در آن تغییر از یک وضعیت به وضعیتی تعدیل یافته‌تر بازگو می‌شود.» بنابراین تغییر وضعیت یا واقعه، عنصر اساسی و بنیادی روایت است و کانون توجه مطالعه پراپ نیز بر همین اصل استوار است (تولان، ۱۳۸۶: ۳۳).

پایه مطالعه پراپ بر واکاوی قصه با همه اجزای سازنده آن است. نکته مهم دیگر در تحلیل پراپ، تأکید بر عمل شخصیت‌های قصه است؛ جدا از اینکه چه کسی آن‌ها را انجام می‌دهد. در حقیقت انتقاد او از پژوهشگران دیگر، از این بابت است که قصه را با تمام اجزای تشکیل‌دهنده آن مورد توجه قرار نداده و بیشتر آن را در مقام حکایتی تمام شده نگریسته‌اند. او می‌گوید: «بی‌آنکه فایده مطالعه موضوعات و نیز مقایسه‌ای را که صرفاً شباهت‌های آن‌ها را به حساب می‌آورد، انکار کنیم، می‌توانیم روش دیگری و واحد سنجش دیگری را پیشنهاد کنیم. می‌توانیم قصه‌ها را از لحاظ ترکیب‌بندی و ساختارشان مقایسه کنیم و به این ترتیب شباهتشان در پرتو تازه‌ای خود را نشان خواهد داد.» (تودوروف، ۱۳۸۵: ۲۶۴)

پراپ برای جبران این نقیصه در مطالعه قصه‌ها، به بررسی اجزای تشکیل‌دهنده و بن‌مایه صد قصه پریان همت گماشت. «بن‌مایه عبارت است از یک مفهوم، یک تصویر یا یک رویداد که در داستان مرتب تکرار می‌شود. پراپ دو مفهوم «نقش» و «عمل» را به عنوان بن‌مایه مطرح می‌کند.» (مقدادی، ۱۳۷۸: ۲۸۱) «در تحلیل پراپ همان‌گونه که اجزای جمله، آجرهای ساختمانی جمله است، عملکردها و شخصیت‌های نمایشی، آجرهای ساختمانی داستان پریان هستند.» (هارلند، ۱۳۸۵: ۲۴۷)

پراپ در مهم‌ترین یافته خود به استخراج عناصر ثابت و متغیر قصه می‌پردازد. او عناصر ثابت قصه را که در تمام قصه‌های پریان، البته به شیوه‌های گوناگون رخ می‌دهد است، «کارکرد»، «خویشکاری» یا «نقش‌واژه» می‌نامد. او در مطالعه خود سی و یک کارکرد یا عملکرد را مشخص می‌کند که همواره با نظم خاصی در پی هم می‌آیند. در واقع مهم‌ترین نکته در الگوی ریخت‌شناسی پراپ «اعتقاد به اولویت عملکردها بر شخصیت‌هاست.» (ریکور، ۱۳۸۴: ۶۶) او کارکرد یا خویشکاری (نقش ویژه) را چنین تعریف می‌کند: عمل شخصیتی از اشخاص قصه، از نظر اهمیتی که در جریان قصه دارد؛ یعنی کارکرد، عمل شخصیت‌هاست، از این نظر که در جریان عملیات قصه چه اهمیتی دارد. خویشکاری یا کارکردهای قصه، عناصر ثابت و پایدار را در قصه تشکیل می‌دهند؛ آن‌ها سازه‌های بنیادی هر قصه هستند.

پراپ عقیده دارد هرچند ظاهر قصه‌ها بسیار متنوع و متکثر است، اما تمام قصه‌ها به لحاظ نوع شخصیت و نوع کارکرد و عمل داستانی، شامل تعداد محدود و معینی از شخصیت

و عمل است. آنچه متغیر و متکثر می‌نماید، صفات و نام شخصیت‌ها و شیوه انجام عمل از سوی آن‌هاست.

فریدون بدره‌ای در مقدمه کتاب ریخت‌شناسی قصه‌های پریان می‌گوید: «قدم اول، شناخت و تعریف کوچک‌ترین واحدهاست و شاید مشکل‌ترین کار، یافتن کوچک‌ترین واحد ساختاری باشد.» (پراپ، ۱۳۶۸: هشت) کار بزرگ پراپ در قصه پریان کشف این واحدها است. در حقیقت «خویشتکاری»، همین کوچک‌ترین واحد قصه پریان است. به گفته پراپ می‌توان بر اساس کارکردهای قهرمانان قصه و خویشتکاری آن‌ها، به تحلیل قصه و روایت پرداخت.

پراپ در تحلیل قصه‌ها به چهار قانون دست یافت:

- ۱- عناصر ثابت و دائمی حکایت را نقش‌ویژه‌های شخصیت‌ها تشکیل می‌دهند. این نقش‌ویژه‌ها مستقل از اینکه به کدام شخصیت تعلق دارند و چگونه شکل می‌گیرند، بنیان سازنده حکایت محسوب می‌شوند؛
- ۲- تعداد نقش‌ویژه‌ها در این حکایت‌ها محدود است؛
- ۳- جایگزینی و توالی نقش‌ویژه‌ها همواره یکسان است؛
- ۴- تمامی حکایت‌ها از دیدگاه ساختاری یک گونه هستند و می‌توان آن گونه نهایی را کشف کرد (احمدی، ۱۳۷۲: ۱۴۴).

لازم به یادآوری است که هر قصه معمولاً با یک صحنه آغازین شروع می‌شود: مثلاً اعضای خانواده‌ای نام برده می‌شوند یا قهرمان آینده با ذکر نام و موقعیتش معرفی می‌شود. این صحنه با آنکه کارکرد محسوب نمی‌شود، عنصر ریخت‌شناسی بسیار مهمی است که توضیحات آن در مورد داستان مهر و ماه خواهد آمد.

پراپ همچنین شخصیت‌های این صد حکایت را در هفت دسته کلی و اصلی تقسیم نمود:

- (۱) قهرمان: دلاوری که جستجوگر است؛ گاه قربانی توطئه‌ها می‌شود؛ اما معمولاً پیروز است؛
- (۲) شاهدخت: یا در مواردی زنی نیکوکار و به هر رو زنی که قهرمان در جستجوی اوست؛
- (۳) بخشنده یا پیشگو: که نخست آزمایشگر قهرمان است و سپس یاور او می‌شود؛
- (۴) یاریگر: یاوران و دوستان قهرمان؛
- (۵) فرستنده (گیل دارنده): قهرمان را به مأموریتی می‌فرستد؛
- (۶) شخص بدکار و شریر: که دشمن قهرمان است؛

۷) قهرمان دروغین یا شیاد: که خود را به جای قهرمان معرفی می‌کند (همان: ۱۴۵).
 «سخن آخر در این بخش، تعبیری است که روایت‌شناسی به نام ماری لور ریان از کارکردهای سی و یک تایی و هفت شخصیت پراپ در یک جمله آورده است: «به سبب تقاضای A (فرستنده)، B (قهرمان)، C (شخص یا شیء مطلوب) را با شکست دادن D (شریر) و با کمک E (بخشنده)، با وجود حيله‌های F (قهرمان دروغی) به دست می‌آورد.» (خدیش، ۱۳۸۷: ۵۷)

۳- خلاصه داستان

پادشاهی به نام خورشاه پس از چهل سال حکومت از طریق منجمانش می‌فهمد تنها با ازدواج با یک پری صاحب فرزند می‌شود؛ بنابر این به یاری وزیرش و فردی به نام فیلسوف زاهد قدم در راه وصال پری می‌گذارد. پس از آنکه نرگس جادو را با تمام موانعی که بر سر راه او می‌گذارد، شکست می‌دهد، با پری‌ای ازدواج می‌کند و فرزند او - مهر - به دنیا می‌آید. در طالع مهر نیز ثبت شده است که در هژده سالگی رنجی به سبب پاره‌ای کاغذ خواهد دید. مهر بر حسب اتفاق، تصویری از شاهدخت زیبای مغربی می‌بیند و در حالی که دل از کف داده است، برای دستیابی به او راهی سفری طولانی به دیار مغرب می‌شود و در راه، یاورانی همچون عندلیب، نیک‌اختر و نسیم او را همراهی می‌کنند. در طول سفر، هم غولان و موجودات عجیب و غریب و هم انسان‌ها او را دچار سختی‌ها و موانعی می‌کنند که هر بار یاریگری به کمک او می‌شتابد و او را یاری می‌دهد. مهر در پایان پس از تحمل سختی‌های بسیار به وصال ماه می‌رسد.

۴- ریخت‌شناسی قصه مهر و ماه

زمینه بررسی قصه مهر و ماه بر اساس الگوی ریخت‌شناسی پراپ، به واسطه داشتن ساختار قصه، حضور پریان و همچنین حضور بیش از بیست شخصیت پر عملکرد، فراهم شده است. در حقیقت اتفاقاتی که در جهانی غیر حقیقی رخ می‌دهند و حضور پریانی که در جریان پیشبرد عملکردها در داستان بسیار مؤثرند، نگارش الگوی ریخت‌شناسی این داستان را اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. حاصل نگارش ریخت‌شناسی اشخاص و عملکردهای آنان در قصه، آشنایی بیشتر با ساختار قصه و دست یافتن به زوایای پنهانی آن است.

«صحنه آغازین» یا «وضعیت آغازین» که ناظر بر چگونگی شروع داستان است، یکی از عناصر مهم داستان و از مواردی است که در الگوی ریخت‌شناسی پراپ مورد توجه قرار گرفته است. قصه‌ها و داستان‌ها هر کدام به شیوه‌ای آغاز می‌شوند. برخی داستان‌ها با اتفاق

خاصی که برای قهرمان رخ می‌دهد، شروع می‌شوند و در برخی تولد قهرمان ماجرای آغازین داستان را شکل می‌دهد. این نحوه شروع داستان که به قول پراپ بیشتر روش حماسه است، به عنوان شروع آغازین داستان مهر و ماه نیز آمده است. «بعضی وضعیّت‌ها به روش یک حماسه پرداخته می‌شود. در آغاز جستجوگر یا در دسترس نیست یا هنوز زاده نشده است. بعداً زاده می‌شود و معمولاً زادن او به طریقی معجزه‌آساست. زاده شدن معجزه‌آسای قهرمان، یک عنصر داستانی بسیار مهم است. زاده شدن قهرمان یکی از صور ظهور و پدیدار شدن او در قصه است و این صورت در وضعیّت آغازین قرار دارد. ولادت قهرمان معمولاً با یک پیشگویی در باب سرنوشت او همراه است.» (پراپ، ۱۳۸۶: ۱۷۱) در این شیوه ماجرای تولد قهرمان که یا در نقش جستجوگر و یا در نقش قربانی ظاهر می‌شود، آغاز کننده داستان به شمار می‌رود. همانطور که در جدول شماره ۲ آمده است، وضعیّت آغازین در این داستان، با ماجرای تولد قهرمان همراه است که به صورت نسبتاً گسترده در قالب یک بخش پرداخته شده است. همچنین پیشگویی در باب سرنوشت قهرمان به عنوان اولین اهرم گسترش داستان اصلی به نظر می‌رسد. از نظر پیشگو، مهر با نظر به کاغذ در خطر می‌افتد؛ پس تا ۱۸ سالگی از این امر منع می‌شود؛ اما روزی به صورت کاملاً اتفاقی، تصویری از دختری زیبارو به نام ماه می‌بیند و صد دل شیفته او می‌گردد و همین شیفتگی او را تبدیل به قهرمان جستجوگر داستان می‌کند.

گسترش داستان به واسطه دو عامل «انتقال مکانی میان دو سرزمین» و «ورود شخصیت‌های مختلف به داستان» اتفاق می‌افتد. سفر و رسیدن به سرزمین‌های متعدّد، زمینه مساعدی را برای تنوع داستان به واسطه حضور شخصیت‌های مختلف فراهم می‌آورد. از نظر پراپ «هر گروه از شخصیت‌ها به شکل خاصی در قصه ظاهر می‌شوند و هرگروه، از وسایل و راه‌های معینی برای وارد کردن شخصیتی به جریان عملیات قصه استفاده می‌کنند.» (پراپ، ۱۳۸۶: ۱۶۹)

برخی از این راه‌ها که در داستان نیز از آن‌ها استفاده شده است، عبارتند از:

۱- ظاهر شدن متعدّد شریر در داستان (به شکل‌های مختلف؛ نمونه‌ها: دختر هامون، بوقلمون جادو و پیرمرد غول)؛

۲- ظاهر شدن بخشنده به صورتی کاملاً اتفاقی (ورود عندلیب در داستان)؛

۳- یاریگر جادویی به صورت هدیه‌ای به قهرمان داده می‌شود (مهره جادویی که از نسیم- یاریگر- به مهر رسید)؛

۴- ظاهر شدن شاهزاده خانم در داستان (ورود ماه به داستان با یک تصویر). در این داستان، نمونه‌هایی از یافته‌های علی محمد حق‌شناس درباره قصه‌های ایرانی، همچون «نقش یا عملکرد گوناگون یک شخصیت» و همچنین «بروز و ظهور مذهب در جریان قصه» دیده می‌شود (حق‌شناس، ۱۳۸۷: ۳۵-۳۶).

شخصیت‌های بسیاری در این داستان ایفای نقش می‌کنند؛ با وجود این، در برخی موارد از یک شخصیت، دو عملکرد متفاوت مشاهده می‌شود. چنانکه گفته شد یکی از ویژگی‌های قصه‌های ایرانی، برخوردن به چنین شخصیت‌هایی است؛ به عنوان نمونه «نسیم» یکی از شخصیت‌هایی است که در ابتدا یکی از یاوران قهرمان به نام «نیک‌اختر» را می‌دزدد و «شخص‌شریر» به حساب می‌آید؛ اما در ادامه «توبه» می‌کند، نیک‌اختر او را به فرزندی قبول می‌کند؛ به جمع یاوران قهرمان می‌پیوندد و «یاریگر» نام می‌گیرد. او همچنین در بخشی از داستان، به دلیل جنگ با پیر دروغگو و شتاد، نقش «قهرمان» را به عهده می‌گیرد. از نمونه‌های دیگر این ویژگی، شخصیت «شبرنگ» است که در ابتدای ورود به داستان، به دلیل تعقیب قهرمان و دستگیری او، «شخص‌شریر» است؛ اما در ادامه به سبب آزادسازی او، «یاریگر» قهرمان نامیده می‌شود.

۴-۱- نیروهای یاریگر در داستان مهر و ماه

اما آنچه هدف این پژوهش است، نمایش کارکرد عناصر خاص قصه‌های ایرانی، در قالب یاریگر است. یکی از این عناصر خاص، چنان که گفته شد «بروز و ظهور مذهب در جریان قصه» است. در این داستان نشانه‌ها و خویشکاری‌های مذهبی که برخاسته از فرهنگ ایرانی-اسلامی‌اند، در قالب یاریگر به مدد قهرمان می‌آیند. پراپ با پژوهش عالمانه خود نشان داد قصه‌ها برخاسته از هر ملت و فرهنگی که باشند، در نهایت دارای ساختاری ویژه و الگویی واحد هستند که این الگو بهترین چارچوب برای نمایش شکل یا «ریخت» قصه‌هاست. با وجود این او معتقد است قصه‌ها به سبب تأثیر پذیریشان از عوامل متعدّد، دارای شکل‌هایی متفاوت از هم می‌شوند؛ تا جایی که ممکن است حتی یک اندیشه یا مفهومی خاص بتواند تأثیر چشم‌گیری بر روی قصه داشته باشد و آن را به قالبی خاص یا نوع خاصی از قصه تبدیل نماید: «اشعار رزمی، اقوام همسایه، همچون ادبیات مکتوب، دین (مثلاً مسیحیت) و عقاید و معتقدات محلی، همه بر قصه اثر می‌گذارند. قصه در مغز، در ژرفا

و هسته خود آداب و عادات کهن و شعائر قدیمی را حفظ می‌کند.» (پراپ، ۱۳۸۶: ۱۷۶) او معتقد است چنین فرایندهایی، الگویی چند شکلی می‌آفریند که تجزیه و تحلیل آن به نحوی استثنایی دشوار است. او به طور کلی به چنین فرایندهایی اشاره می‌کند؛ اما به دلیل ناآشنایی با مصداق‌های آن، بسیاری از این موارد را در خویشکاری‌هایی که معرفی می‌کند، نیاورده است. یکی از این موارد خویشکاری‌های دینی است؛ آن هم دینی چون اسلام که بسیاری از جهات زندگی آدمی را که - قصه بازتابی از آن‌هاست - در خود جای داده است.

الگوی پراپ برای قصه‌های پریان روسی طراحی شده است؛ اما با بسیاری از قصه‌های دیگر ملل قابل انطباق است. این امر در مورد قصه‌های ایرانی نیز صادق است؛ با این تفاوت که قصه‌های ایرانی با الگوی پراپ تطابق صد در صد ندارند و برخی ویژگی‌ها خاص این قصه‌هاست. قصه‌های ایرانی از محدود قصه‌هایی در میان ادبیات عامیانه ملل دیگر است که بسیار تحت تأثیر مذهب و دین شکل پذیرفته است. قصه‌ها که در زمان پیدایش، بیشتر شفاهی بوده‌اند، از دنیای ناشناخته انسان نخستین خبر می‌دهند. یکی از نشانه‌های این دنیای ناشناخته، به کارگیری عوامل ماورایی و جادویی در قصه است. جادو، شاید جزء محدود عوامل جدایی‌ناپذیر قصه باشد. معمولاً در قصه‌ها روش‌های مختلفی برای دستیابی قهرمان به عامل جادویی پیش‌بینی شده است. یکی از این شیوه‌ها «بروز رفتارهای خداپسندانه و باورهای مذهبی» است: «با توجه به این نکته که جامعه ایرانی بافت و فرهنگی مذهبی دارد، دعا، مناجات، نذر و نیاز، توسل به امامان و معصومان، از رفتارهایی هستند که قصه‌گوی ایرانی با تأکید بر نیروی خارق‌العاده آن‌ها شنوندگانش را به تقویت اعتقادات دینی تشویق می‌کند.» (خدیش، ۱۳۸۸: ۱۵۶)

«باورهای مذهبی» در داستان مهر و ماه نقشی مهم و می‌توان گفت فراتر از یک شیوه برای دستیابی به عامل ماورایی و جادویی دارد. به دیگر بیان، باورهای مذهبی در این داستان که در قالب «خویشکاری‌های مذهبی» و «اشخاص مذهبی» نمود پیدا کرده است، به گونه‌ای نقش یاریگر را برای قهرمان بازی می‌کند.

۱) «دعا کردن»: اولین و مهم‌ترین خویشکاری مذهبی که در سراسر داستان، یاریگر قهرمان است، «دعا کردن» است که به صورت‌های گوناگون به کار گرفته شده است. این خویشکاری در بخش اول داستان (تولد قهرمان) به صورت استفاده مکرر از اسم اعظم - نام مهین پروردگار متعال - و خواستن از او برای گشایش آمده است. خاورشاه با مداومت بر ذکر

اسم اعظم، مبارزه با نرگس جادو را به پایان برده، پیروز میدان می‌گردد. در بخش دوم، یعنی داستان اصلی هم مهم‌ترین خویشکاری که به عنوان نیرویی یاریگر، قهرمان را مدد می‌دهد، سلاح دعاست. هر زمان که قهرمان مستأصل و از ادامه راه ناامید می‌شود، با توسل به دعا امیدوارانه طی طریق می‌کند. مهر با دعایی که از ارمیا - که خود نام یکی از پیامبران الهی است - آموخته است، در چند موقعیت حساس یاری می‌شود؛ به نحوی که از مخصه نجات می‌یابد. نوع دیگری از دعا، دعا برای غرق نشدن در دریاست که سه بار قهرمان را در رسیدن به هدف یاری می‌دهد.

۲) «شستشو در آب بهشتی»: دومین خویشکاری «شستشو در آب بهشتی» است که برگرفته از موقعیت خاص پیامبر الهی حضرت ایوب (ع) است که به مثابه عاملی ماورایی، قهرمان بخش اول داستان (خاورشاه) را برای دستیابی به راه نجات یاری می‌دهد. او که به دست نرگس جادو به شکل شیر تغییر شکل یافته و ناامید به همراه یارانش در بیابانی گرفتار شده است، توسط دو مرغ از خاصیت جادویی آب مطلع می‌شود و خود را در آن می‌شوید و به شکل اولیه خود باز می‌گردد.

۳) «شکرگذاری از پروردگار» و «مناجات با او»: این خویشکاری بیشترین بسامد را در میان خویشکاری‌ها داراست. هر زمان که قهرمان به مانعی برمی‌خورد، مناجات با پروردگار است که راه نجات او را هموار می‌گرداند. تعداد تکرار خویشکاری «شکرگزاری» نیز دلیل بر اهمیت آن در این داستان است.

۴) «به کار بستن علم لقمان حکیم»: علم پیامبران که در اصطلاح خاص آن، علمی «لدنی» است و از سرچشمه علم الهی نشأت گرفته است، در باور ایرانیان جایگاه مهمی داشته است تا آنجا که در قصص آنان نیز دیده می‌شود. در این داستان هم پیرخردمند راه - ارمیا - برای نجات قهرمان از شرّ دوال پایان متوسل به علم لقمان حکیم می‌شود؛ وی با خوردن بوته زهر هلاهل، دوالپایان را از پا در می‌آورد. بدین صورت علم منتسب به لقمان حکیم که شخصیتی دینی است، برای قهرمان یاریگری می‌کند.

۵) «زیارت کردن» و «نذرکردن و ادای آن»: به سفر زیارتی رفتن از خویشکاری‌های تکرار شونده در داستان‌های ایرانی است. در این داستان هم مهر پس از آنکه سروآسا، دختر پادشاه یمن شیفته او می‌شود و در پی به دست آوردن او می‌رود، از سفر زیارتی خانه خدا به عنوان راه نجاتی برای خود استفاده می‌کند. «نذر کردن» هم در قصه‌های ایرانی پا به پای زیارت کردن، جزء اعمال داستانی پر تکرار شخصیت قهرمان محسوب می‌شود. در

همین قسمت از داستان قهرمان -مهر- از سفر خانه خدا با عنوان نذری که باید به جای آورد، یاد می‌کند. در حقیقت این نذر و ادای آن که در قالب سفر زیارتی عنوان می‌شود، او را یاری می‌دهد تا گرفتار نشود، به سفر خود ادامه دهد.

۶) «گریستن به درگاه خدا و سجده کردن»: مهم‌ترین موقعیتی که قهرمان را از سخت‌ترین مهلکه داستان نجات می‌دهد، موقعیت سجده و گریستن به درگاه پروردگار است. پس از آنکه مهر در چند موقعیت سخت گرفتار می‌شود، در آخرین مرحله در چاهی زندانی «می‌لاد» می‌شود و این شرایط سخت دو ماه به طول می‌انجامد؛ به طوری که دیگر تاب و توان مقاومت ندارد؛ پس سر به سجده می‌گذارد و با گریستن بسیار به درگاه باری تعالی تضرع می‌کند. گریه که بهترین صحنه برای نمایش اظهار ضعف بنده نزد پروردگار و در حقیقت سلاح اوست، به عنوان مهم‌ترین نشانه «نظر ویژه پروردگار» مطرح است که نوید گشایش و بخشایش را به بنده می‌رساند.

۷) «انجام کار نیک»: کارهای خوب و پسندیده که بیشتر مصادیق آن برخاسته از فرهنگ غنی مردم ایران زمین است، در این داستان نیز نمونه دارد. «آزار ندادن حیوانات» از خویشکاری‌هایی است که نفس عمل آن، به عنوان یاریگر در داستان مطرح می‌شود. قهرمان زمانی اولین گشایش را می‌بیند که با داشتن نیتی خیر به آزادسازی یک قمری مبادرت می‌ورزد. «خاورشاه» که به دنبال یافتن انگشتی سلیمان و تسلط بر سحر است تا با آن با یک پری ازدواج کند، نیت می‌کند قمری را نجات دهد تا خداوند نیز گره از کار فروبسته او بگشاید؛ حال آنکه همین قمری پری‌ای افسون شده است و در حقیقت کار خیر پادشاه به نفع خود اوست؛ چرا که او همسر خویش را نجات می‌دهد. «قهرمان در افسانه‌های ایرانی بیش از همه، با کمک به حیوانات از یاری آن‌ها برخوردار می‌شود. این امر را شاید بتوان تا حدی ناشی از توصیه اکید آیین زرتشتی بر آزار نرساندن به جانوران و کمک به آن‌ها دانست که در اندیشه ایرانیان باستان جایگاه ویژه‌ای داشت و بعدها دین اسلام نیز بر آن صحنه گذاشت.» (خدیش، ۱۳۸۸: ۱۵۵)

۸) «مورد شفاعت قرار گرفتن»: شفاعت که به طور خاص در دین مبین اسلام، به سبب حضور اشخاصی شریف که چنین عمل سترگی تنها از توان کبریایی ایشان خاسته است، مطرح می‌شود، به طور گسترده در قصه‌ها و داستان‌های ایرانی انعکاس یافته است. در این داستان نیز «شفاعت» چه در صورت یاریگر و چه غیر از آن - به عنوان یک خویشکاری

مذهبی- حضور دارد. در حقیقت این مورد تنها موردی است که پیوند «خویشکاری مذهبی» و «اشخاص مذهبی» را نشان می‌دهد؛ چراکه شفاعت با شخصیتی خاص، تحقق می‌یابد. شفاعت عملی است که در این داستان به عنوان یاریگر اصلی و نهایی به کمک قهرمان می‌آید. از ابتدای داستان، مهر پس از بروز هر مشکلی و در هر خوانی، به نحوی از کمک یک یاریگر برخوردار می‌شود و نجات می‌یابد. در حقیقت یاریگران مختلف، او را از اوضاع بحرانی‌ای که گرفتار آن می‌شود، نجات می‌دهند؛ اما در پایان داستان که شخصیت شریر-میلا- او را در بند می‌کند و به مدت دو ماه در زندان می‌ماند، یاریگران قبلی توانایی نجات او را ندارند؛ چراکه خود نیز گرفتار بند و زنجیرند. «چون مهر و یاران مدت دو ماه در زندان میلاد بماندند و بر محنت و غریبی خود می‌گریستند، چون محنت آن زندان به غایت انجامید، یک شب مهر روی نیاز بر زمین نهاد و مناجات کرد به حضرت بی‌نیاز. چون مهر این مناجات بکرد، سر به سجده نهاد و چندان بگریست که خاک آن زندان از آب چشم او گل شد.» (اسلام‌پناه، ۱۳۸۹: ۱۴۴-۱۴۵) مهر، شخصیت حضرت علی (ع) را به عنوان یاریگر در کنار خود می‌یابد که شفاعت شدن او را از سوی پیامبر آخرالزمان (ص) به او مژده می‌دهد.

۹) «اشخاص مذهبی»: بافت مذهبی جامعه ایرانی، شرایط مناسب بروز رفتار مذهبی و اشخاص مذهبی را در داستان‌های برخاسته از این فرهنگ فراهم می‌کند. «گاهی شخصیت‌های روحانی و پیران معنوی در خواب به سراغ قهرمان می‌آیند و او را راهنمایی می‌کنند؛ گاهی هم صرف بی‌گناهی و پاکی قهرمان سبب می‌شود از حمایت چهره‌های مذهبی برخوردار شود.» (خدیش، ۱۳۸۸: ۱۵۶) در داستان مهر و ماه نیز شخصیت مهر پس از گریستن بسیار و طلب مدد از ذات بی‌نیاز پروردگار، در عالم رؤیا، چهره روشن و مبارک امام علی (ع) را در کنار خود می‌بیند. حمایت ایشان به سبب پیکاری است که مهر در مقابله با نفس خویش داشته‌است و چنین است که او مستحق عنایت ویژه پیامبر آخرالزمان (ص) قرار می‌گیرد: «جوان [امام علی (ع)] گفت: ای جوان به جهت هوای نفس بسیار زحمت کشیدی و تو را از این زندان روی خلاصی نبود. چون پسر عم مرا شفیع آوردی، حق تعالی بر تو رحمت کرد و مرا به جهت خلاصی تو امر فرمود.» (اسلام‌پناه، ۱۳۸۹: ۱۴۵)

نتیجه‌گیری:

قصهٔ ایرانی به عنوان یکی از مهم‌ترین پایه‌های ادب شفاهی این سرزمین، در شمار آثاری قرار دارد که کمتر بدان توجه شده است. در این بررسی نگارندگان بر آن بوده‌اند تا با تطبیق الگوی ریخت‌شناسی پراپ، قصهٔ مهر و ماه را بررسی کنند.

نخستین نتیجه، مطابقت ساختار قصهٔ مورد نظر با تعریف خاص پراپ از قصه پریان است که راه را بر وصول به نتایج دیگر هموار می‌سازد. اما در کنار این همراهی و تطابق، قصهٔ مهر و ماه به سبب ایرانی بودنش، دارای ویژگی‌های خاصی است که در الگوی پراپ دیده نمی‌شود. یکی از این ویژگی‌های خاص، «ظهور باورهای مذهبی» در شکل «خویشکاری‌های مذهبی» و «اشخاص مذهبی» است. با بررسی و تحلیل این خویشکاری‌ها این نتیجه حاصل شد که بهترین قالب بروز این ویژگی‌ها در داستان، قالب یاریگر است؛ زیرا دین و مذهب همیشه امید برتر آدمی برای رهایی از مشکلات و گرفتاری‌ها بوده است. وفور آلات و ابزار و نیروهای جادوگرانه و روش‌های متفاوت دستیابی انسان به نیروهای برتر، از جمله نیروهای یاریگر در این قصه‌هاست.

قهرمانان قصه با استعانت از قوای دینی و استفاده و کاربرد رسوم مذهبی و آیینی بر دشمنان و جادوان پیروز می‌شوند. خورشاه نرگس‌جادو را با دعا و نیاز شکست می‌دهد. خویشکاری‌های نماز و روزه و دعا و نذر و زیارت و طلب یاری از یاریگران دینی، چون خضر و امام علی (ع)، نمونه‌هایی از خویشکاری‌های دینی و وجود یاریگران در این قصه است. این بررسی یکی از تفاوت‌های انواع خویشکاری‌ها را در قصهٔ ملل گوناگون به نمایش می‌گذارد. تحقیقاتی از این دست می‌تواند الگوی خاص ساختار قصه‌های ایرانی را که صبغه‌ای دینی دارد، با تمام توانایی‌های بالقوه‌اش به ادب ملل جهان معرفی نماید.

جدول (۱) کارکردها و نمادهای آن‌ها

شماره	کارکرد	نماد	شماره	کارکرد	نماد
*	وضعیت اولیه	I	۱۷	نشان‌گذاری	J
۱	دور شدن	E	۱۸	پیروزی	I
۲	نهی	K	۱۹	رفع شر	K
۳	نقض نهی	Q	۲۰	بازگشت	↓

Pr	تعقیب	۲۱	W	خبرگیری	۴
RS	نجات	۲۲	ζ	خبردهی	۵
O	رسیدن به ناشناختگی	۲۳	η	فریبکاری	۶
L	ادعای بی پایه	۲۴	θ	همدستی ناآگاهانه با شریر	۷
M	کار سخت	۲۵	A	شرارت	۸
N	انجام کار سخت	۲۶	A	کمبود	*
Q	شناسایی	۲۷	B	میانجیگری	۹
EX	افشاگری	۲۸	C	مقابله آغازین	۱۰
T	تغییر شکل	۲۹	↑	عزیمت	۱۱
U	مجازات	۳۰	D	اولین خویشکاری بخشنده	۱۲
W	عروسی	۳۱	B	واکنش قهرمان	۱۳
Pos	مثبت بودن نتیجه کار	*	F	تدارک یا دریافت شیء جادو	۱۴
Neg	منفی بودن نتیجه کار	*	G	انتقال مکانی میان دو سرزمین	۱۵
			H	کشمکش	۱۶

جدول (۲) تولد قهرمان

نوع شخصیت	نشانه‌ها	خویش کاری	کارکردها	شخصیت‌ها
قهرمان	I	*	وضعیت اولیه: پادشاهی در دیار مشرق حکم می‌راند.	خاورشاه
	A	*	کمبود: نداشتن فرزند	-
	A	*	کمبود: نداشتن نشان خاتم برای تسلط بر پریان	-
یاریگر	-	-	ورود وزیر به داستان	روشن‌رای
قهرمان	-	-	پرس و جو: خاورشاه از وزیر خود درباره نشان خاتم سلیمان	خاورشاه
شخص شریر	-	-	شر: دیو زنی که پریان و کتاب نشان خاتم را در حصار خود دارد	نرگس جادو
قهرمان	-	-	اولین حرکت برای جست‌وجو: بادانستن اسم اعظم حرکت کردند.	خاورشاه

کاربرد خویشتکاری‌های مذهبی به عنوان نیروهای یاریگر در داستان مهر و ماه / ۸۵

شاهدخت	D	*	تدارک یا دریافت شیء جادو: پیدا کردن قمری و آزادسازی او	قمری
شخص شریر	A۱	*	شرارت: حملهٔ جادوان به شکل حیوانات	نرگس جادو
قهرمان	H	*	مبارزه: در حلقه نشستن و مداومت بر اسم اعظم	خاورشاه
	I	*	پیروزی: فروریختن یک برج از حصار نرگس جادو	
شخص شریر	A۲	*	تغییر شکل: نرگس جادو به شکل اژدها در می‌آید.	نرگس جادو
قهرمان	H	*	مبارزه: مداومت بر اسم اعظم	خاورشاه
	I	*	پیروزی: اژدهای ظلمت در حصار شد	
شخص شریر	T	*	تغییر شکل: نرگس جادو به شکل نابینا درآمد قهرمان را می‌فریبد.	نرگس جادو
	A۳	*	شرارت: نرگس جادو قهرمان و یارانش را به شکل حیوانات در می‌آورد.	
قهرمان	G	*	انتقال مکانی میان دو سرزمین: غیبت حصار و چشمه و افتادن به بیابان.	خاورشاه
یاریگر	D	*	خویشتکاری بخشنده: دو مرغ بدون درخواستی خدمتی را عرضه می‌کنند.	دو مرغ
قهرمان	I	*	پیروزی: خاورشاه و یارانش به شکل اولیه بازمی‌گردند.	خاورشاه
	K	*	رفع شر: نرگس جادو از قصه خارج می‌شود.	
	W	*	عروسی: ازدواج با روزافزون (پری طلسم شده به شکل قمری)	

جدول ۳) ادامه داستان با حضور قهرمان

نوع شخصیت	نشانه ها	خویش کاری	کارکردها	شخصیت‌ها	
قهرمان	I	*	وضعیت اولیه: با ازدواج خاورشاه مهر به دنیا می‌آید.	مهر	
	γ	*	نهی: در ۱۸ سالگی منع نظر بر کاغذ و کتاب		
گسیل دارند ه	-	-	ورود مشتری به داستان		
قهرمان	δ	*	نقض نهی: نظر قهرمان به عکس ماه به واسطه مشتری.		
	-	-	پرس و جو: سؤالات مهر از مشتری در باب رسیدن به ماه.		
قهرمان	B	*	عزیمت: حرکت مهر برای یافتن ماه		
قهرمان	E	*	خبرگیری: مهر می‌فهمد دختر دیوی شیفته او شده است		
	η	*	فریبکاری: مهر برای خلاصی از دختر دیو او را فریب می‌دهد و می‌کشد.		
قربانی	θ	*	همدستی ناآگاهانه: روغن برتن مالیده خود را در آتش می‌افکند.		دختر هامون
	A۱	*			
قهرمان	↑	*	عزیمت: حرکت مهر برای یافتن ماه	مهر	
بخشنده	D۱	*	نخستین خویشکاری بخشنده: همراه شدن ارمیا با مهر و تعلیم دعا برای حفاظت او.	ارمیا	
قهرمان	↑	*	عزیمت: ادامه دادن راه	مهر	
بخشنده	D۲	*	دومین خویشکاری بخشنده: ورود عندلیب به داستان	عندلیب	
قهرمان	F۱	*	تدارک یا دریافت شیء جادو: عامل جادویی پر به قهرمان داده می‌شود.	مهر	
	G۱	*	انتقال مکانی میان دو سرزمین: حرکت مهر بر روی دریا		

کاربرد خویشکاری‌های مذهبی به عنوان نیروهای یاریگر در داستان مهر و ماه / ۸۷

	H	*	کشمکش: مبارزه با دوال‌پایان	
	I	*	پیروزی: هلاک دوال‌پایان با خواندن دعای ارمیا	
قهرمان	G۲	*	انتقال مکانی میان دو سرزمین: حرکت بر روی دریا به‌جانب عدن	مهر
شخص	-	-	ورود شیر به داستان	شیر
شریر	A۲	*	شرارت: کشته شدن مظفر به دست شیر و متهم شدن مهر به قتل او	
یاریگر	B	*	میانجیگری: مشتری قهرمان محکوم به مرگ را آزاد می‌کند.	مشتری
شخص	-	-	ورود سروآسا(خواهر مظفر) به داستان	سروآسا
شریر	A۳	*	شرارت: برادرش شبرنگ را برای کشتن مهر می‌فرستد.	
قهرمان	C	*	مقابله آغازین: مهر برای رهایی از سروآسا به مکه می‌رود.	مهر
شخص	Pr	*	خویشکاری ۱: تعقیب قهرمان: تعقیب مهر و دستگیری او (او در این بخش از داستان دو خویشکاری متفاوت دارد).	شبرنگ
یاریگر	RS	*	خویشکاری ۲: رهایی قهرمان از شر تعقیب کننده: آزادی مهر (بعد از دستگیری مهر، او را به سبب زیبایی‌اش آزاد می‌کند).	
یاریگر	D۳	*	سومین خویشکاری بخشنده: دوست قهرمان به نام نیکاختر به کمک چند شخصیت به او ملحق می‌شود.	نیک اختر
شخص	A۴	*	شرارت: اسارت مشتری در دست شبرنگ	شبرنگ
قهرمان	H	*	کشمکش: جنگ نسیم با شبرنگ	نسیم
یاریگر	I	*	پیروزی: آزاد شدن مشتری	مشتری

قهرمان	G۳	*	انتقال مکانی میان دو سرزمین: حرکت به سمت مصر	نسیم
شخص شریر	E	*	خبرگیری شریر: پیر در باغی نشسته و نسیم را می‌شناسد	پیرمرد
	η	*	فریبکاری: به شکل راهبان نشسته، تسبیح بر گردن دارد.	
	A۵	*	شرارت: قتل دوستان نسیم درون چاه	
قهرمان	C	*	مقابله آغازین: نسیم با پیر می‌جنگد و اورا می‌کشد	نسیم
	F	*	تدارک یا دریافت شیء جادو: به دست آوردن مهره جادویی	
قهرمان اصلی	G۴	*	انتقال مکانی میان دو سرزمین: رسیدن به دریای مغرب	مهر
شخص شریر	A۶	*	شرارت: دزدیده شدن زهره (به جای ماه) توسط نوکر سحاب (ظلمت عیار)	ظلمت عیار
	E	*	خبرگیری شریر: پسر بوقلمون جادو (دیو کنار دریای مغرب) زهره را می‌دزدد.	مختال
قهرمان	C	*	مقابله آغازین: جنگ مهر با سحاب	مهر
شخص شریر	A۷	*	شرارت: قصد ربودن مهر توسط ظلمت عیار	ظلمت عیار
یارینگر	-	-	پیدا شدن یارینگر	نسیم
یارینگر	K	*	رفع شر: ورود صندوق ماران به لشکر سحاب	نسیم
شخص شریر	U	*	مجازات: سحاب به دست مهر کشته می‌شود.	سحاب
شخص شریر	A۸	*	شرارت: تهدید به قتل زهره در صورت عدم رضایت به ازدواج	مختال
قهرمان	I	*	پیروزی: نجات زهره	مهر
شخص شریر	A۹	*	شرارت: پیدا شدن برف و یخبندان در لشکر مهر	بوقلمون جادو
قهرمان	K	*	رفع شر: با دعای ارمیا آفتاب می‌دمد.	مهر

کاربرد خویشکاری‌های مذهبی به عنوان نیروهای یاریگر در داستان مهر و ماه / ۸۹

شخص شریر	A۱۰	*	شرارت: پدید آمدن نهنگ و اژدها بر روی دریا	بوپلمون جادو
قهرمان	K	*	رفع شر: ناپدید شدن آنها با دعای ارمیا	مهر
شخص شریر	A۱۱	*	شرارت: پدید آمدن شیر و اژدها بر روی دریا	بوپلمون جادو
قهرمان	K	*	رفع شر: ناپدید شدن آنها با دعای ارمیا	مهر
	U	*	مجازات: کشتن بوپلمون جادو (ماهی)	
شخص شریر	L	*	تغییر شکل: دختر بوپلمون خود را شبیه ماه می‌کند	شبگون
	EX	*	رسوایی: شبگون رسوا می‌شود.	
	T	*	تغییر شکل: به شکل اولیۀ خودش برمی‌گردد.	
قهرمان	U	*	مجازات: مهر شبگون را می‌کشد.	مهر
	G۵	*	انتقال مکانی میان دو سرزمین: رسیدن به کوهسار	
شخص شریر	A۱۲	*	شرارت: میلاد (مهتر قوم عاد) مهر را دستگیر می‌کند	میلاد
شخص شریر	A۱۳	*	شرارت: حملهٔ ابرفرنگی به سپاه مهر	ابرفرنگی
یاریگر	-	-	پیدا شدن یاریگر: به مشورت او مهر را نمی‌کشند	ثریا
یاریگر	D۴	*	خویشکاری بخشنده: دادن مژدهٔ آزادی در خواب	امام علی(ع)
بخشنده	D۵	*	خویشکاری بخشنده: سوزاندن پر و آمدن او	عندلیب
شاهدخت	K	*	رفع شر: طلسم گل‌گذار شکسته می‌شود. مشتری، زهره، ماه و خورشید آزاد می‌شوند.	ماه
قهرمان	W	*	عروسی: مهر با ماه، مشتری با عذار، نیک‌اختر با زهره و عندلیب و گل‌گذار هم	مهر و ماه

با هم ازدواج می‌کنند.

جدول ۴) خویشکاری‌های دینی و مذهبی در قصه «مهر و ماه»

شماره	خویشکاری‌ها	شخصیت‌ها	یاری‌گر	نمادها	تعداد تکرار
۱	خواندن اسم اعظم	خاورشاه، فیلسوف عابد، روشن رای	*	-	۳
۲	انجام کار نیک	خاورشاه	*	-	۲
۲	قربانی کردن		-	-	۲
۳	شفاعت کردن	ارمیا	-	-	۲
۴	خواندن کتاب مقدس (ختم کتاب زیور داود(ع))		-	-	۱
۵	قسم دادن	مهر	-	-	۳
۶	شکرگزاری از پروردگار		*	-	۵
۷	مناجات با پروردگار	عندلیب - مهر	*	-	۲
۸	به کار بستن علم لقمان حکیم	ارمیا	*	-	۱
۹	عهد بستن با خدا(پس از رهایی یافتن از دست دوال‌پایان)	مهر به همراه یارانش	-	-	۱
۱۰	زیارت کردن (زیارت قبر آدم(ع) و مگه)		*	-	۲
۱۱	شکستن بت‌ها (در شهر سراندیب)		-	-	۱
۱۲	دعا کردن	مهر	*	-	۱
۱۳	وصیت کردن برای دفن در کنار قبر آدم(ع)	ارمیا	-	-	۱

کاربرد خویشکاری‌های مذهبی به عنوان نیروهای یاریگر در داستان مهر و ماه ۹۱/

۱	-	*	مهر	خواندن دعای خاص غرق نشدن	۱۴
۱	-	*		نذر کردن و وفای به آن	۱۵
۱	-	*		گریستن به درگاه خدا در کنار کعبه	۱۶
۱	-	-	نسیم	توبه کردن	۱۷
۲	-	-	مهر	صدقه دادن به فقرا	۱۸
۵	-	*		خواندن دعای ارمیا	۱۹
۱	-	*		سجده کردن	۲۰
۱	-	*		گشایش کار به واسطه شفاعت پیغمبر آخرالزمان	۲۱
۲	-	*		گشایش به واسطه خواست خداوند	۲۲
۱	Neg	-	اهل دنیا	حرص مال دنیا	۲۳
۱	Pos	-	اهل آخرت	دعوت به سوی رستگاری	۲۴
۱	Neg	-	اهل حسرت	حسادت کردن و حسرت خوردن	۲۵
۱	Neg	-	علما	گرفتار شدن در دوزخ به واسطه عمل نکردن به علم خود	۲۶
۱	Neg	-	اهل دنیا	رفتن به جهنم به واسطه قانع نشدن به زنی حلال	۲۷

پی نوشت‌ها:

۱- این داستان در سال ۱۳۸۹ به کوشش محمد حسین اسلام‌پناه و با تصحیح ایرج افشار به چاپ رسید.

منابع:

۱. احمدی، بابک (۱۳۷۲)، ساختار و تأویل متن، جلد اول: نشانه‌شناسی و ساختارگرایی، چاپ دوم، تهران: نشر مرکز.

۲. اخوت، احمد (۱۳۷۱)، دستور زبان داستان، چاپ اول، اصفهان: نشر فردا.
۳. اسکولز، رابرت (۱۳۸۳)، درآمدی بر ساختارگرایی در ادبیات، ترجمه فرزانه طاهری، چاپ دوم، تهران: نشر آگاه.
۴. اسلام پناه، محمدحسین (۱۳۸۹)، مهر و ماه. چاپ اول، تهران: نشر چشمه.
۵. ایگلتون، تری (۱۳۶۸)، پیش درآمدی بر نظریه ادبی، ترجمه عباس مخبر، چاپ اول، تهران: نشر مرکز.
۶. پراپ، ولادیمیر (۱۳۶۸)، ریخت‌شناسی قصه‌های پریان، ترجمه فریدون بدره‌ای، چاپ اول، تهران: انتشارات توس.
۷. تودوروف، تزوتان (۱۳۸۵)، نظریه ادبیات: متن‌هایی از فرمالیست‌های روسی، چاپ اول، تهران: نشر اختران.
۸. تولان، مایکل (۱۳۸۶)، روایت‌شناسی، درآمدی زبان‌شناختی - انتقادی، ترجمه فاطمه علوی و فاطمه نعمتی، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.
۹. حرّی، ابوالفضل (۱۳۸۷)، «پراپ، پیشگام نظریه روایت: سه دیدگاه، با نگاهی به داستان «اولین» اثر جویس»، کتاب ماه ادبیات، شماره ۲۱، صص ۱۶-۲۳.
۱۰. حق‌شناس، علی محمد و پگاه خدیش (۱۳۸۷)، «یافته‌های نو در ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی ایرانی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۸۶، صص ۲۷-۴۰.
۱۱. خدیش، پگاه (۱۳۸۷)، ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی- فرهنگی.
۱۲. ----- (۱۳۸۸)، «بازتاب و کارکردهای سحر و جادو در افسانه‌های سحرآمیز»، زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت معلّم، سال ۱۷، شماره ۶۵، صص ۱۵۱-۱۶۵.
۱۳. خراسانی، محبوبه (۱۳۸۳)، «ریخت‌شناسی هزار و یک شب»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۶، صص ۴۵-۶۶.
۱۴. ریکور، پل (۱۳۸۴)، زمان و حکایت؛ پیکربندی زمان در حکایت داستانی، ترجمه مهشید نونهالی، چاپ اول، تهران: انتشارات گام نو.
۱۵. سرامی، قدمعلی (۱۳۶۸)، از رنگ گل تا رنج خار: شکل‌شناسی داستان‌های شاهنامه، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی- فرهنگی.
۱۶. کادن، رابرت و لاری فینک (۱۳۷۳)، «نقد ادبی قرن بیستم»، دره ارغنون، ترجمه هاله لاجوردی، سال اول، شماره ۴، صص ۱-۱۶.

۱۷. محجوب، محمدجعفر (۱۳۸۲)، ادبیات عامیانه ایران، به کوشش حسن ذوالفقاری، چاپ اول، تهران: نشر چشمه.
۱۸. مقدادی، بهرام (۱۳۷۸)، فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی از افلاطون تا عصر حاضر، چاپ اول، تهران: نشر فکر روز.
۱۹. مکاریک، ایرنا ریما (۱۳۸۴)، دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر، ترجمه مهراں مهاجر و محمد نبوی، چاپ اول، تهران: انتشارات آگه.
۲۰. میرصادقی، جمال (۱۳۸۰)، عناصر داستان، چاپ چهارم، تهران: انتشارات سخن.
۲۱. هارلند، ریچارد (۱۳۸۵)، درآمدی تاریخی بر نظریه ادبی از افلاطون تا بارت، گروه مترجمان زیر نظر شاپور جورکش، چاپ دوم، تهران: نشر چشمه.
۲۲. یاکوبسن، س. پ (۱۳۸۱)، «پراپ و قصه پریان»، ترجمه محبوبه خراسانی؛ ماهنامه کلک، شماره ۱۳۷، صص ۷-۸.

